

**CHŁOPI NA ZIEMIACH
DAWNEJ RZECZYPOSPOLITEJ
DO CZASÓW UWŁASZCZENIA**

POD REDAKCJĄ DOROTY MICHALUK

**Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu
Instytucja Kultury Województwa Podlaskiego**

Archiwum Główne Akt Dawnych

**Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego
Departament Kultury i Dziedzictwa Narodowego**

Ciechanowiec-Warszawa 2019

WITALIJ MICHAŁOWSKI

Kijowski Uniwersytet imienia Borysa Grinczenki
Kijów, Ukraina

Bojarzy-szlachta jako chłopci i ich poddani w świetle inwentarza starostwa barskiego na początku XVII wieku

Województwo podolskie na początku XVII wieku nie było już najbardziej wysuniętą prowincją Królestwa Polskiego. Inkorporowanie, zgodnie z postanowieniami sejmu lubelskiego z 1569 roku, województwa braclawskiego do Korony odsunęło jej granice o kilkaset kilometrów na wschód. Z powodu lepszego finansowania wojska koronnego spodziewano się skuteczniejszego wzmocnienia granic. Tak się jednak nie stało, a najazdy tatarskie, które od połowy XV wieku dla miejscowej ludności były już zwykłym zjawiskiem – trwały nadal. Warto zaznaczyć, że po unii Tatarzy nie zmienili swoich przyzwyczajęń, nie zrobiła tego także ludność Podola. Pierwsi nadal najężdżali sąsiednie ziemie – teraz już koronne, a ich głównym celem było wzięcie ludzi w jasyr i zabranie bydła. Drudzy, tak jak i wcześniej, obronę swoich posiadłości zawdzięczali bojarom.

Można by się spodziewać, że na początku XVII wieku bojarzy nie będą zajmować się obroną granic państwowych. Już prawie od 150 lat na wschodnich rubieżach Królestwa Polskiego¹ funkcjonowała obrona potoczna, a w 1563 roku ustanowiono podatek na wojsko i dzięki temu w Koronie stworzono oddziały

¹ Pierwsze roty obrony potocznej istniały już w II połowie XV w., zob.: L. Kolankowski, *Roty koronne na Rusi i Podolu 1492–1572 r.*, [w:] *Ziemia Czerwieńska*, t. I, z. 2, Lwów 1935, s. 1; K. Górski, *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894, s. 271–274 (rejestry rot z 1471 i 1474 r.); H. Samsonowicz, *Rota Piotra Storkowskiego z 1477 r.*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”. Historia, 1992, t. 26 (240), s. 157–162.

zaciężne narodowego autoramentu, tzw. wojsko kwarciane. Jednak źródła zaświadcniają, że niektóre archaiczne – zdawałoby się – formy organizacji obrony terytorialnej nadal istniały. Przykładem tego jest funkcjonowanie bojarów w okolicach Baru jeszcze w XVII wieku.

Starostwo barskie w całym okresie swego istnienia jest jedną z najlepiej zbadanych królewszczyzn na terenie nie tylko województwa podolskiego, ale także we wszystkich województwach ruskich Korony. Nie wynika to tylko z wyjątkowego położenia tego starostwa na Podolu, czy też z nazwy centralnego ośrodka starostwa Baru, który otrzymał ją w 1537 roku na cześć Bari – rodzinnego miasta królowej Bony Sforzy. Przyczyn zainteresowania starostwem barskim jest wiele. Możliwe, że stało się ono bardziej znane dzięki „Memoriałowi” starosty Bernarda Pretwicza i jego mowie wygłoszonej na sejmie w 1550 roku². Specjalną uwagę temu zakątkowi Podola w latach 1580–1605 okazywał kanclerz Jan Zamoyski. Z jego inicjatywy nastąpiła zamiana majątków. Biskupstwo kamienieckie z siedzibą w Kamieńcu Podolskim otrzymało wieś Pragę naprzeciwko Warszawy (w 1648 roku uzyskała ona prawo miejskie), a kanclerz w zamian otrzymał włość szarogrodzką w starostwie barskim. W 1658 roku starostą barskim został były hetman kozacki Iwan Wyhowski. Największej sławy podolski Bar doczekał się chyba w XVIII wieku, kiedy przed pierwszym rozbiorem Rzeczypospolitej zawiązana została w nim konfederacja. Jednak nawet takie wydarzenia w historii regionu nie mogły zaważyć na tym, że starostwo barskie zostało tak dobrze zbadane przez historyków. Zdecydował o tym przypadek. Włodzimierz Antonowicz, profesor historii na Uniwersytecie św. Włodzimierza w Kijowie, jeden z inicjatorów rozwoju ukraińskiej nauki historycznej, zajmował się badaniem dziejów Ukrainy, w tym także kozaczyzny. Postawił on hipotezę, że początków tego zjawiska należy szukać w bojarstwie i podjął szerokie badania na ten temat, które wspomagane były także pracami studentów. Jeden z nich, słynny w przyszłości historyk i działacz polityczny Mychajło Hruszewski w pracy magisterskiej wnikliwie zajął się starostwem barskim³. Została ona opublikowana w serii „Archiwum Południowo-Zachodniej Rosji” wraz z dwoma opasłymi tomami źródeł⁴. I to właśnie jest odpowiedź na pytanie, dlaczego w ukraińskiej historiografii Bar i jego okolice wydają się najlepiej zbadane.

² A. Tomczak, *Memoriał Bernarda Pretwicza do króla z 1550 r.*, „Studia i Materiały z Historii Wojskowości”, 1960, t. 6, z. 2, s. 328–357.

³ М. Грушевський, *Барське староство. Историчні нариси (XV–XVIII ст.)*, Львів 1996.

⁴ *Архив Юго-Западной России* (dalej: АЮЗР), cz. VIII, t. 1–2, oprac. М. Грушевський, Киев 1894. W tym miejscu warto podkreślić, że wiele źródeł, wykorzystanych i opublikowanych przez М. Hruszewskiego już nie istnieje, zostały bowiem zniszczone w czasie II wojny światowej. Największe straty poniosły zbiory Centralnego Historycznego Archiwum w Kijowie spalone w 1943 r. podczas ofensywy Armii Czerwonej na Kijów.

Wśród kilkuset źródeł, wykorzystanych i opublikowanych przez M. Hruszewskiego, znalazło się także miejsce dla „Inwentarza starostwa barskiego” z 1613 roku, przechowywanego w Archiwum Głównym Akt Dawnych⁵. Właścicielem M. Hruszewski opublikował tylko niewielki fragment oryginału inwentarza, dotyczący trzynastu wsi bojarskich⁶. Nosił on tytuł: „Inwentarz, na gruncie starostwa barskiego sporządzony, z Archiwum Skarbu Koronnego wyjęty, pod tytułem wsie bojarskie” z datą 1607 r. (zob. tabela 3). Opublikowany fragment sporządzony został według kopii wpisanej w 1778 roku do księgi aktowej sądu ziemskiego w Latyczowie nr 5648⁷. Księga ta, oznaczona numerem 5648 (stara sygnatura) zaginęła w czasie II wojny światowej. Według starej numeracji była to księga aktów sądu ziemskiego w Latyczowie. W katalogu z początku lat 60. XIX wieku w opisie tej księgi znajdowały się dodatkowe informacje: „Подлинного комисс[сией] Решения по делу кн[язя] Юрия Любомирского с владельцами Барского староства на Польск[ом]”⁸.

W swojej publikacji M. Hruszewski chyba nieświadomie błędnie określił czas powstania inwentarza. W przechowywanym w AGAD oryginalnym rękopisie nie ma informacji o dacie sporządzenia inwentarza, ale jest podpis podstarosty barskiego Stanisława Piekarskiego („Stanisław Piekarský, Podstarostý Barsky, m[anu] p[ropria]”). W końcu inwentarza figuruje rok 1607, ale mogła to być data podana przez pisarza już w 1778 roku, kiedy treść inwentarza przepisywana była przez niego do księgi aktowej sądu w Latyczowie (nie wiadomo, co było podstawą tego wpisu). M. Hruszewski, nie przeprowadzając zapewne krytyki źródła, przyjął rok 1607 za datę sporządzenia inwentarza.

Natomiast w ostatnim akapicie inwentarza znajdują się odniesienia do konstytucji sejmowej z 1607 roku⁹. Ustawa zobowiązywała przygranicznych dzier-

⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych, dalej: AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, dz. LVI, sygn. B-5/1, k. 213–269.

⁶ Na końcu tego dokumentu M. Hruszewski zaznaczył: „К категории сел с повинностями на замок в инвентаре отнесены были еще: Ходаки, Куриловцы, Шиины, Шарки, Мальчовцы, Козяровцы – К. Ц. А. nr 5510, л. 19–20, 29”. („Do kategorii wsi z powinnościami dla zamku w inwentarzu były zaliczone jeszcze: Chodaki, Kuryłowce, Szyince, Szarki, Malczowce, Koziarowce”). Razem stanowiło to 20 wsi. Zob. *Список актовых книг, хранящихся в Киевском Центральном Архиве*, Киев, 1862–1864, s. 197.

⁷ АЮЗР, cz. VIII, t. 2, nr 83, s. 379–382.

⁸ *Список актовых книг*, s. 204. Tytuł sprawy: „Prawdziwego komisji decyzji w sprawie księcia Jerzego Lubomirskiego z właścicielami starostwa barskiego. Po polsku”.

⁹ „Do budowania i poprawy zamków pewną summę przykładać byli powinni, także i prochow i spiże przyczyniać”. Zob.: Konstytucja „O municyach”, [w:] *Volumina Constitutionem*, t. II: 1550–1609, vol. II: 1587–1609, do druku przygot. S. Grodziski, Warszawa 2008, s. 344. Jeżeli chodzi o podstawę prawną, to pisarz chyba miał na myśli konstytucję sejmu z 1607 r. „O municyach”, w której jest taki fragment, że „do budowania i poprawy zamków pewną summę przykładać byli powinni, także i prochow i spiże przyczyniać”, s. 344.

zawców do wydzielenia 1000 złotych na „Munitie y Spize Prochy”¹⁰. Dalej była mowa o tym, że pieniądze te ma „P[an] Hetman, zawsze odkładać”¹¹. Jediną osobą na tym urzędzie, która równocześnie była hetmanem koronnym, był Stanisław Żółkiewski, który otrzymał Bar w 1613 roku.

Biorąc pod uwagę braki źródłowe do dziejów województwa podolskiego, inwentarz starostwa barskiego z 1613 roku uznać należy za jeden z najpełniejszych w całym okresie funkcjonowania starostwa. Jego wartość źródłowa jest bardzo wysoka, co pozwala na szczegółową ocenę położenia starostwa w tym czasie. Jego sporządzenie przypadło na okres względnego, trwającego już drugą dekadę spokoju, bo po wielkim najeździe tatarskim w 1595 roku, bitwie pod Ceorą (rok później podczas wyprawy Jana Zamoyskiego do Mołdawii) i powstaniu Seweryna Nalewajki w latach 1594–1596 – wielkich działań militarnych Podole nie doświadczyło.

W niniejszym tekście chcę zwrócić uwagę na jedną kategorię ludności w starostwie barskim, a mianowicie na bojarów zobowiązanych do służby i niezaliczanych do kategorii pełnoprawnej szlachty. Nie możemy też postawić znaku równości pomiędzy bojarami a chłopami, bo różnili się w świetle prawa. Jednak kiedy przypatrzemy się sposobowi prowadzenia gospodarki we wsiach bojarских i demografii, to sprawa będzie wyglądać inaczej. Tu bojarzy mało czym różnili się od chłopów.

Omawiany inwentarz został spisany w 1613 roku w związku z przejściem królewskich dóbr po śmierci starosty barskiego Stanisława Golskiego¹² w dożywocie w ręce hetmana koronnego Stanisława Żółkiewskiego¹³. Źródło przedstawia nie tylko stan gospodarczy starostwa, ale zawiera także informacje o ich mieszkańcach – szlachcie, chłopach i bojarach, umieszczone w podrozdziałach *Wsie bojarские* (k. 237–243) i *Wsie szlacheckie do starostwa barskiego należące cum oneribus* (k. 231v.–236v.). Oprócz tego w inwentarzu są informacje o wsiach, które na czas spisania inwentarza nie miały posesorów – np. folwark derażniański (k. 217v.–227). Charakterystykę demograficzną tych wsi przedstawiają poniższe tablice. Zaznaczę, że do starostwa barskiego należało kilka miast i miasteczek, wśród których największymi był Bar, Derażnia, Mieżyrow oraz Jałtuszków.

¹⁰ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. B-5/1, k. 269v.

¹¹ Ibidem.

¹² Ruski wojewoda i starosta barski Stanisław Golski zmarł po 6 grudnia 1612 r.: *Urzednicy wojewodztwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, opr. K. Przyboś, Wrocław 1987, nr 1254, s. 161.

¹³ K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795 (Materiały źródłowe)*, Warszawa – Bellerive-sur-Allier 2017, s. 244.

Według inwentarza z 1613 roku w 24 wsiach szlacheckich starostwa barskiego mieszkało 619 chłopów pańszczyźnianych oraz 357 chłopów pańszczyźnianych z dziesięciu wsi szlacheckich należących do starostwa. Ponadto w starościńskich wsiach mieszkało 168 ogrodników. Łącznie więc 34 wsie liczyły 1144 osoby ludności chłopskiej (tablice 1–2).

Tab. 1. Wsie szlacheckie starostwa barskiego wg inwentarza z 1613 roku

Lp.	Wieś	Właściciel	Liczba chłopów ciągłych	Źródło: AGAD, ASK, dział LVI, sygn. B-5/1
1.	Czereszniówka	Goślicki	25	k. 231v.
2.	Jabłonówka	Podczaski	10	k. 231v.–232
3.	Rzedziepowce	Sławiński	30	k. 231v.
4.	Stodolce	Kaliński	11	k. 231v.
5.	Botwini	Kaliński	12	k. 232v.
6.	Wojtowce	Zaciwiłkowski	3 (29)*	k. 232v.
7.	Kuryłowce	Lewikowski	16	k. 233
8.	Szerszeniewce	Zaciwiłkowski	14	k. 233
9.	Szytyńce	Grot	16 (3)*	k. 233–233v.
10.	Szelechów	Łojowski	44	k. 233v.
11.	Nowosiołka	Kłonowski	14	k. 233v.
12.	Rymowe Karyczyńce	Brzostowski	32	k. 234
13.	Chodaki	Solecki	16	k. 234
14.	Harmaki	Kruskowski, Brzostowski, Piątkowska	37	k. 234v.
15.	Mytki	Mytkowie	142	k. 234v.
16.	Chołodkowce	Izdebski	16	k. 234v.–235
17.	Krutyborodyńce	Sirakowski	11	k. 235
18.	Łopatynie	Wałkowski z Łopatynskimi	8	k. 235
19.	Sarki	Łabęcki	8	k. 235v.
20.	Małkowce	Goslicki	20	k. 235v.
21.	Jajtusków	Jakymowski	55	k. 235v.–236
22.	Komorowce	Kłonnicki	72	k. 236
23.	Wierchówka	Stanisław Golski	3	k. 236–236v.
24.	Kurnaconka ?	Wolski	4	k. 236v.
Razem:			619	

Źródło: AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. B-5/1.

* Wsie spalane przez Tatarów; w nawiasach liczba ile osób mieszkało do spalenia.

Szlachta na terenie starostwa nie była liczna. Na ich temat niewiele można powiedzieć, bo inwentarz poza nazwiskiem posesora nie dostarcza informacji o innych członkach rodziny szlacheckiej. Niektórzy, np. Kalińscy czy Zaciwiłkowscy posiadali więcej niż jedną wieś, ale już np. wieś Harmaki miała wielu właścicieli – byli to Kruskowscy, Brzoskowsy i Piątkowska. Brak danych nie pozwala na określenie, ilu było posesjonatów wsi w starostwie, ale podają ilość chłopów w poszczególnych osadach. Na jedną wieś przypadało średnio 25,79 osoby (po zaokrągleniu – 26 osób).

Tab. 2. Wsie starostwa barskiego według inwentarza z 1613 roku

Lp.	Wieś	Liczba chłopów ciągłych jest	Liczba chłopów ciągłych było	Liczba ogrodników	Źródło: AGAD, ASK, dział LVI, sygn. B-5/1.
1.	Iwanowce	70	93	20	k. 217v.
2.	Mańkowce		40	30*	k. 218v.
3.	Hołowczyńce	30		6	k. 219v.
4.	Łuka Słobodecka	50		30	k. 220v.
5.	Słobodka	30		30	k. 221v.
6.	Bielikowce	17		8	k. 222v.
7.	Karyczyńce	50		14	k. 223v.
8.	Kalińska Deraźnia***	40		43	k. 224v.
9.	Łuka Smolańska***	50		25	k. 225v.
10.	Nowosiołka***	20		22	k. 226v.
Razem:		357	133	168**	

Źródło: AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. B-5/1.

* Wieś Mańkowce była spalona. Inwentarz odnotował: „Ta wieś wszytka przez Tatory spalona. Było w niej chłopow pociągłych 40, ogrodnikow 30” (k. 218v.).

** Nie licząc 30 ogrodników z Mańkowców przed spalaniem wsi przez Tatarów.

*** Wsie należące do folwarku w Deraźni.

Jeżeli przyjrzeć się wszystkim 34 wsiom szlacheckim i bojarskim, okaże się, że ówczesna wieś liczyła średnio 34 chłopów, z tego powinności na rzecz starostwa lub właściciela wsi świadczyło średnio tylko 29 chłopów, co moim zdaniem jest liczbą skromną. W świetle źródeł wyjątek stanowi wieś Mytki, w której mieszkało 142 chłopów: „Tey wsi possessorowie są P[anowie] Mytkowie za przywileiem K[róla] J[ego] M[ości]. Ludzi pociągłych 142” (k. 234v.).

Natomiast w dwudziestu wsiach bojarskich mieszkało łącznie 143 chłopów pańszczyźnianych oraz 162 zagrodników. Na jedną wieś średnio przypadało więc siedmiu chłopów i ośmiu zagrodników – łącznie piętnaście osób. Nie byłoby w tym nic dziwnego, gdyby nie to, że w owych dwudziestu wsiach było jeszcze 488 bojarów, czyli średnio 24 osoby na jedną wieś. W związku z tym pojawia się pytanie: jeżeli bojarów jest więcej niż chłopów, to czym różnią się od nich oprócz obowiązków? W niektórych wsiach, np. Bucniach, Popowcach, Radziejówce, Wołkowyńcach liczba chłopów była tak niska, że szlachta stanowiła w nich absolutną większość.

Na przykład na Bucniach na trzynastu szlachciców było tylko trzech chłopów, a więc na jednego kmiecia przypadało czterech panów. W Popowcach na siedemdziesięciu szlachciców było tylko ośmiu chłopów, czyli jeden chłop przypadał na dziewięciu panów. W Radziejowcach na sześćdziesięciu szlachciców było aż piętnastu chłopów, a więc jeden chłop przypadał na czterech panów. Największa różnica była w Wołkowyńcach, gdzie na siedemdziesięciu szlachciców było tylko trzech zagrodników, a więc średnio jeden zagrodnik na 23 panów. Zaznaczę, że inwentarz nieprecyzyjnie podaje liczbę szlachty w tej wsi. W zapisie o bojarach w Wołkowyńcach odnotowano: „Lecz teras od tatarow spustoszona, samych bowiem Boiarow wzięto 70 moze ich iednak y teras wsiesć na kon 30” (k. 240–241v.). Nawet jeżeli pozostało ich tylko 30, to i tak proporcja stanowi 1:10.

W świetle powyższych danych, biorąc pod uwagę obowiązki pańszczyźniane wydaje się, że każdy chłop był na wagę złota. Jedyną, ale bardzo ważną różnicą było to, że status bojarów był opisany, a ich głównym obowiązkiem była służba konna – „moze ich na koń wsiesć”. A to już całkiem szlachecka sprawa, przywiłej szlachecki. Przytoczone dane świadczą, że w szlacheckich wsiach chłopów było więcej niż szlachty, natomiast w bojarskich wsiach – odwrotnie. Bojarów było znacznie więcej niż chłopów.

Tab. 3. Wsie bojarskie starostwa barskiego wg inwentarza z 1613 roku

Lp.	Wieś	Liczba bojarów	Liczba chłopów ciągłych	Liczba zagrodników	Proporcja szlachta/chłopi	Źródło: AGAD, ASK, dział LVI, sygn. B-5/1.
1.	Michołowce	28	2	34	0,78/1	k. 237
2.	Koziarowce	13	12	12	0,54/1	k. 237v.
3.	Bucni	13	3	—	4,33/1	k. 237v.–238
4.	Halczyńce	12	10	6	0,75/1	k. 238
5.	Popowce	70	3	5	8,75/1	k. 238v.
6.	Kudiuwce	25	6	10	1,56/1	k. 238v.
7.	Stepanki	2*	3	5	0,25/1	k. 239
8.	Orlince	2	5	6	0,18/1	k. 239–239v.
9.	Jołtuchy	16	10	6	1/1	k. 239v.
10.	Chorostowce	5	2	2	1,25/1	k. 239v.–240
11.	Mołochonów**	—	5	3	0/8	k. 240
12.	Petrani	11	4	6	1,1/1	k. 240–240v.
13.	Wasiutyńce	9	7	6	0,69/1	k. 240v.
14.	Radziejowce	60	5	10	4/1	k. 241
15.	Wołkowyńce	70 (30)***	—****	3	23,33/1 (10/1)	k. 241–241v.
16.	Hołużyńce	50	30	40	0,74/1	k. 241v.
17.	Serbinowce	1	—	—	1/0	k. 242
18.	Morozów	30	12	4	1,87/1	k. 242
19.	Seferówka	1	4	4	0,12/1	k. 242v.
20.	Ceremiska (Czeremiska)	70	20	—	3,5/1	k. 242v.–243
Razem:		488 (458)	143	162		

Źródło: AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. B-5/1.

* Reszta w tatarskiej niewoli.

** Wieś w posiadaniu rajców barskich.

*** „Lecz teras od tatarow spustoszona, samych bowiem Boiarow wzięto 70 moze ich iednak y teras wsiesć na kon 30” (k. 240–241v.).

**** „Ludzi pociągłych niemasz bo ich tatarowie zabrali” (k. 241v.).

Jak widać z danych zawartych w powyższej tabeli, proporcje pomiędzy szlachtą a chłopami we wsiach bojarskich starostwa barskiego są nietypowe i mocno zróżnicowane. W Serbinowcach na przykład mieszkał tylko jeden szlachcic Miłasz Serbinowski, przedstawiony w inwentarzu słowami: „Ten jest wodzem pol-

nym”¹⁴ (tzn. dowodzi bojarami). We wsi nie było chłopów i zagrodników, toteż proporcja pomiędzy tymi kategoriami ludności a szlachtą wynosiła w obu przypadkach 0:1. Natomiast w odwrotnej sytuacji była wieś Wołkowyńce, gdzie po uprowadzeniu ludności chłopskiej przez Tatarów proporcja pomiędzy szlachtą a chłopami wynosiła 23:1, a pomiędzy szlachtą a zagrodnikami – 10:1.

Liczba bojarów-szlachty podana w inwentarzu z 1613 roku znacznie przewyższa ich ilość odnotowaną w lustracjach z lat 1564–1570. Należy postawić pytanie, czy w tym czasie zmieniła się także sytuacja i praktyka służby bojarów-szlachty. Aby dać odpowiedź na to pytanie, trzeba przeanalizować jej położenie w ostatnich latach panowania Zygmunta II Augusta, ustalić, czy bojarzy-szlachta mieszkająca w starostwie barskim miała inne obowiązki i jaki był ich stan liczebny w odniesieniu do chłopów.

Późnośredniowieczne praktyki osiedlania się szlachty z obowiązkiem służby wojskowej dla ochrony granic żywe były przez cały XVI wiek i nie zmieniły tego żadne reformy przeprowadzone w latach 60. tegoż stulecia, mające na celu modernizację służby wojskowej w Koronie. Dobrze obrazuje to następujący przykład. W 1599 roku król Zygmunt III nadał w dożywocie staroście barskiemu Stanisławowi Golskiemu wieś Szelechów, odbierając ją poprzednim właścicielom z powodu niewywiązywania się z obowiązków¹⁵. Chociaż nie zostały one określone, można z dużą pewnością przypuszczać, że poprzedni właściciel nie wykonywał powinności wojskowych na korzyść zamku barskiego i, możliwe, nie stawiał się na zawołanie starosty, którym był Golski. Wiele podobnych decyzji królewskich podjętych w tym czasie na terenie województwa podolskiego odnotowuje w swojej pracy M. Hruszewski¹⁶.

Pierwsza lustracja z lat 1564–1565 pokazuje jak osadzeni wokół Baru bojarzy-szlachta prowadzili swoją gospodarkę. Na przykład właściciele wsi Podarwana Herman i Stepan Illaszowicy oprócz tego, że mieli dwory „podolskim obyczajem pobudowane, na chleb sobie swymi pługami i czeladzią robią, a zamkowi barskiemu na rozkazanie pana staroście służą”¹⁷. Tak samo Karaczowski w swoim folwarku urodzaj „swymi pługami i czeladzią robi”¹⁸. Lustratorzy nie podają ilości czeladzi, ale że nie wszyscy nią dysponowali, widać na podstawie kolejnych przykładów, np. Andrzej Bukowski w swoim folwarku obok wioski Jakowle (Iakowlie) „sam sobie na chleb robi”¹⁹. W podobny sposób swoje gospodarstwo

¹⁴ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. B-5/1, k. 242.

¹⁵ АЮРЗ, cz. VIII, t. I, nr CLXXVI, s. 341–342.

¹⁶ М. Грушевський, *Барське староство*, s. 310–311.

¹⁷ *Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564–1565*, cz. I, wyd. K. Chłapowski i H. Żytkowicz, Warszawa – Łódź 1992, s. 195.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem, s. 196.

prowadzili bracia Nestor, Ilijasz i Jacko Hołotkowie w swojej wsi Hołodkowce, gdzie w folwarku „sami sobie na chleb orzą”²⁰. Lustrator zaznaczył, że „sami przyznali, że przy p.[anu] staroście kamienieckim ku potrzebie przeciw nieprzyjacielowi pogranicznemu jeźdzali, tedy się i teraz z tego nie wyłamują, gdyby ich zachowywano przy starem zwyczaju”²¹. Jeszcze mocniej lustratorzy zwracali uwagę na brak chłopów we wsi Kudijowce, której właściciele – bojarzy – muszą sami zajmować się rolą: „teraz niemasz w niej ludzi osiadłych okrom tego, że tam sami Kudyowsczi mieszkają, robiąc sobie na chleb jako mogą”²². Podobne opisy prowadzenia szlacheckiej gospodarki widzimy w niemal każdej wsi starostwa barskiego. O nielekkim życiu bojarów świadczy opis powinności właścicieli wsi Mały Mukarów – Mrozowskich. Lustratorzy, tak jak w przypadku innych osad starostwa, odnotowali w niej brak chłopów. Z tego powodu bojarzy „sami sobie na chleb wedle możności robiąc [...] jeżdżą z p.[anem] starostą barskiem na każdą potrzebę przeciw nieprzyjacielowi pogranicznemu”²³.

Niewiele zmieniło się przez kolejnych pięć lat. Lustracja z 1570 roku wśród posesorów wsi starostwa barskiego odnotowuje takie same praktyki. W charakterze przykładu można podać właścicieli wsi Łukawa Dolina, mających jeszcze folwarczek, który „szobie szami obrabiaią, a onera wszitky powinni do zamku, yako y insza slachta”²⁴. Nowy właściciel wsi Jakowle drabant (żołnierz przyboczny króla) Grot z tego powodu, że wieś leżała na Czarnym szlaku pochodów tatarskich i w 1567 roku została spalona, posiadał „folwarczek, ktori szam szobie obrabia”²⁵. Wspomniani wyżej bracia Hołotkowie „folwarczek thesz szami szobie obrabiaią. Onera wszitky powinni do zamku, yako ynsza slachta, i na woinę yechacz z starostą”²⁶. Powinności świadczono nie tylko na korzyść zamku barskiego, ale także i kamienieckiego, co zaznaczono w opisie wsi Wereszczatyńce. Jej posesor Malisz Mytko pokazał list „od krola Alexandra *iuris perpetui et haereditarii* na tą wiesz”²⁷. Według tego przywileju miał „[...] wszitky powinien do zamku yako y inszi, *et ex inquisitione nostra comperimus et regestris antiquis castris*, isz onera s tei wsi nie thilko do Baru, ale y do Kamiencza nosł na szobie”²⁸. Wyjątkiem, zarówno w 1570 roku, jak i w 1613 roku była wieś Radziejowce. Lustratorzy pisali o niej: „W thei wszi iest therasz szamich panow 30,

²⁰ Ibidem, s. 197.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem, s. 198.

²³ Ibidem.

²⁴ AIOP3, cz. VIII, t. I, nr CLXXI, s. 251.

²⁵ Ibidem, s. 253.

²⁶ Ibidem, s. 254.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem.

a poddanych ych 8 czleka, ktorzi ym pomagają kilka dni do roku robicz, a zadnego plathu inszego ym nie daią”²⁹. Z tego wynika, że chłopci tylko kilka dni w roku pomagali bojarom i nie uiszczali żadnych opłat.

Z przytoczonych przykładów pochodzących z dwóch lustracji (z lat 1564–1565 i 1570 roku) wynika, że bojarzy-szlachta w starostwie barskim oprócz wojskowych powinności i służby z powodu niedoboru siły chłopskiej prowadzili swoją gospodarkę samodzielnie. Różnica pomiędzy inwentarzami polega na odmiennej ilości bojarów oraz opisaniu w 1613 roku obowiązków bojarów jako „moze ich na koń wsiąć”. We wcześniejszych, a także w późniejszych zachowanych źródłach dotyczących starostwa barskiego nie pojawia się podobna formuła.

Tab. 4. Ilość szlachty i chłopów we wsiach starostwa barskiego wg lustracji z lat 1564–1565 i 1570 roku oraz inwentarza z 1613 roku

Lp.	Wież	1564–1565		1570		1613
		Szlachta	Chłopi	Szlachta	Chłopi	Szlachta
1.	Holozincze	3	–	–	–	50
2.	Podarwana	3	4	2	–	–
3.	Sieniakowcze	3	5			–
4.	Hermaky	1*	7	1*	7	–
5.	Szerszeniowcze	–	10	1	7	–
6.	Kuryłowcze	1	15	1	25	–
7.	Jakowle	1	5	1	9	–
8.	Wereszczatyńce	1	10	1	7	–
9.	Holodkowcze	3	2	4	3	–
10.	Berlince	2	–	2	–	–
11.	Kudiowcze	–**	–	2	–	25
12.	Hlibów	1	15	2	–	–
13.	Mukarow Mały	1	2	3	?	–
14.	Koziarowcze	2	5	2	1	13
15.	Ruda Parubocza	–***	7	4	4	–
16.	Dobroskowcze	1	–			–
17.	Szelechów	3	15	4	15	–
18.	Łukawa Dolina			bracia	4	–
19.	Kniazia Łuka			2	–	–
20.	Szemakowcze			2	–	–

²⁹ Ibidem, s. 258.

21.	Jurkowce			1	–	–
22.	Agdaszów			1	–	–
23.	Drobiszowce			1	–	–
24.	Czereszniówka			1	9	–
25.	Maliczowce			1	24	–
26.	Ploskirowce			3	–	–
27.	Radziejowce			30	8	60
28.	Wnuczkowce			30	–	–
29.	Wołkowince			4	4	70 (30)****
30.	Kunatowce			3	–	–
31.	Jabłonówka			2	3	1
32.	Michołowce			5	?	28
33.	Petranowce/ Petrani (1613)			3	6	11
34.	Bucni			5	4	13
35.	Popowce			5	–	70
36.	Jałtuszków			–	6	1
37.	Komorowce			1	16	1
Razem:		26	102	130	162	343 (313)*****

Źródło: AIOP3, cz. VIII, t. I, nr CLXXI; AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. B-5/1.

* W l. 1564–1565 i w 1570 r. posesorką była pani Terlikowska.

** „sami Kudyowsczi mieszkają”. Ich ilość nie jest podana.

*** „dzierżą Ioltuchowie”. Ich liczba nie jest podana.

**** „Lecz teraz od tatarow spustoszona, samych bowiem Boiarow wzięto 70 może ich jednak y teras wsiesć na kon 30” (Inwentarz z 1613 r., k. 240–241v).

***** Różnica polega na tym, ile szlachty liczyły Wołkowince – 70 lub 30.

Wsie Kniaża Łuka, Hlibów i Szemakowce wg lustracji z 1570 r. trzymali razem Aleksy i Roman Karaczewscy.

Wsie Wereszczatyńce, Jurkowce, Agdaszów i Drobiszowce wg lustracji z 1570 r. trzymał Mitko Małysz.

Wsie Czereszniówka, Maliczowce wg lustracji z 1570 r. były w posiadaniu Jana Goślickiego.

Wsie Radziejowce i Wnuczkowce wg lustracji z 1570 r. należały do Radziejowskich.

Kilka słów warto dodać na temat szlachty i chłopów. Niestety, trudno jest wyciągnąć prawidłowe wnioski odnośnie do liczby szlachty i chłopów. Wynika to z tego, że wsi w lustracjach z lat 1564–1565 i 1570 nie da się skolacjonować z inwentarzem z 1613 roku, wsie bowiem są w nich przemieszane. Widać to np. w tabl. 4, gdzie na początku spisu idą miejscowości z pierwszej lustracji

z lat 1564–1565, potem z lustracji 1570 roku, a w końcu z inwentarza z 1613 roku. Nie wszystkie wsie ujęte w pierwszej lustracji, są wymienione w następnej, przeprowadzonej pięć lat później. Niezależnie od tego na podstawie analizowanych źródeł proporcja pomiędzy szlachtą a chłopami układa się ciekawie: w latach 1564–1565 wynosi ona 1 do 3,92, ale już w 1570 roku – 1 do 1,24, a w 1613 roku jest podobna do poprzedniej i wynosi 1 do 1,33 (lub 1 do 1,46) w zależności od liczby osób w tej lub innej miejscowości. Niestety, źródła podają je dwojako, jak w przypadku mieszkańców Wołkowinców.

Jeżeli spróbujemy przyrzeć się następnemu z zachowanych dokumentów dotyczących starostwa barskiego, a mianowicie mało znanej lustracji z 1629 roku, to różnica pomiędzy liczebnością szlachty i bojarów w stosunku do chłopów była na tyle duża, że jakiegokolwiek porównanie liczby wsi szlacheckich i bojarskich jest prawie niemożliwe³⁰. W 1629 roku lustratorzy pracowali według innego wzorca, wymagając od wszystkich posesorów okazania aktów potwierdzających ich prawa do majątku. Dla niniejszego tematu istotne jest to, że obowiązki bojarów pozostały niezmienione od poprzedniego stulecia – nadal byli podporządkowani staroście i musieli pełnić służbę na rzecz zamku. Np. właściciele wsi Popowce przedstawili przywilej z 1547 roku wystawiony jeszcze przez królową Bonę, a lustratorzy zaznaczyli, że „służbę wojenną odprawiają przy Panu Staroście Barskiem”³¹.

Reformy z lat 60. XVI wieku i przesunięcie granic Korony Królestwa Polskiego na wschód po 1569 roku nie wpłynęły na zmianę sposobu ochrony granicy przy pomocy osadzonej szlachty. Spisany w 1613 roku inwentarz starostwa barskiego z powodu nadania tej królewskiej hetmanowi koronnemu Stanisławowi Żółkiewskiemu obejmuje cały rozdział dotyczący bojarów, którzy mieszkają we wsiach noszących nazwy patronomiczne, tożsame z ich nazwiskami. Tylko w tym jednym inwentarzu, w odróżnieniu od innych źródeł, obowiązki bojarów zostały opisane słownie („może ich na koń wsieść”). Liczba szlachty-bojarów na terenie starostwa barskiego była znacząca. W dwudziestu wsiach bojarskich mieszkało co najmniej 458 bojarów, których powinnością była służba wojskowa. We wsiach bojarskich mieszkało tylko 143 chłopów pańszczyźnianych i 162 zagrodników, z czego wynika, że bojarów było znacznie więcej niż chłopów. W niektórych wsiach na jednego chłopca przypadało aż dziesięciu szlachciców-bojarów, w związku z czym musieli samodzielnie zajmować się swoją gospodarką. Od połowy XVI wieku liczba bojarów wzrastała, podobnie zresztą, jak i chłopów, ale ci ostatni liczebnością ustępowali szlachcie-bojarom. Wydaje się, że chłop był na wagę złota, a szlachty i bojarów na Podolu nie brakowało.

³⁰ Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, sygn. 92, s. 307–337.

³¹ Ibidem, s. 334.

Spis treści

Wstęp (Dorota Michaluk)	9
Krzysztof Mikulski Folwark pańszczyźniany i gospodarstwo chłopskie w Polsce w XVI wieku – rola popytu eksportowego w rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej	11
Piotr Guzowski, Radosław Poniak Propozycja indeksu mierzącego zróżnicowanie systemu folwarczno-pańszczyźnianego	25
Jarosław Zawadzki Czy na litewskiej wsi nowożytnej (do połowy XVII wieku) istniało zjawisko względnej przeludnienia?	43
Michał Sierba Powinności kmieci ciągłych we wsiach podlaskich – przykład starostwa tykocińskiego	63
Andrzej Buczyło Chłopi we wsiach królewskich guberni łomaskiej w świetle inwentarza z 1789 roku	85
Witalij Michałowski Bojarzy-szlachta jako chłopi i ich poddani w świetle inwentarza starostwa barskiego na początku XVII wieku	105
Aliaksandar Doŭnar Położenie społeczne bojarów putnych i pancernych województwa połockiego w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle źródeł z połowy XVIII wieku	119
Wiesław Nowosad Chłopi w dobrach biskupów chełmińskich w XVIII wieku w świetle inwentarzy	135

Neringa Dambrauskaitė	
Życie chłopów w posiadłościach szlacheckich na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku	177
Janusz Łosowski	
Chłopi a małe miasta na przykładzie województwa lubelskiego od II połowy XVI do XVIII wieku. Wybrane problemy	197
Lidia Korczak	
Kmiecie przed sądem ziemskim i grodzkim w średniowieczu	227
Gitana Zujienė	
Wykluczenie ze społeczności chłopskiej w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle ustaw dworskich, ksiąg sądowych i praktyki życia codziennego wsi w XVI–XVIII wieku	237
Anastazja Skiepján	
Religijność chłopów na ziemiach białoruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVII wieku w świetle źródeł pisanych	253
Jolita Sarcevičienė	
Kilka zagadnień o (nie)religijności chłopów litewskich na podstawie piśmiennictwa XVIII wieku	273
Tomasz Wiślicz	
Rebelie chłopskie na ziemiach polskich od statutu toruńskiego do rabacji galicyjskiej: podstawowe zagadnienia badawcze i interpretacyjne	289
Krzysztof Ślusarek	
Zmiany granic państwowych na przełomie XVIII i XIX wieku a społeczno-prawne położenie chłopów (na przykładzie województw krakowskiego i sandomierskiego)	303
Cezary Kukło	
Wielkość i struktura chłopskiego gospodarstwa domowego w zachodniej części guberni grodzieńskiej w 1843 roku	317

Norbert Dariusz Tomaszewski	
„W chłopcy obrócone pospólstwo”. Sytuacja poddanych Stefana hr. Ciecierskiego w latach 1850–1855	341
Siarhiej Tokć	
Czy pańszczyzna była przyczyną chłopskiej biedy? (na przykładzie Grodzieńszczyzny w pierwszej połowie XIX wieku)	357
Henrihs Soms	
Badania historyka Bolesława Breźgi na temat procesów agrarnych w Łatgali (do 1861 roku)	377
Norbert Kasperek	
Kwestia chłopska w myśli politycznej Wielkiej Emigracji 1831–1848. Wybrane problemy	385
Noty o Autorach	399